

СУЧАСНА ІСТОРІЯ

УДК 94 : 323.28 : 272-774 (477+47) "1945/1946"

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.4\(52\).819](https://doi.org/10.33782/eminak2025.4(52).819)

STRUGGLE OF SOVIET SECURITY SERVICES AGAINST RELIGIOUS UNDERGROUND IN THE FIRST POST-WAR YEARS (1945-1946)

*Iryna Mironova*¹, *Vladyslav Parkhomenko*²

Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

¹ e-mail: ya.irina761@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

² e-mail: vlad10031974@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to comprehensively analyze the activities of Soviet security services in their struggle against the religious underground in 1945-1946, to clarify the forms, methods, and scales of repressive measures, as well as to determine the place of the religious underground in the system of the post-war policy of Sovietization and control over society.

The scientific novelty is in the comprehensive coverage of the agent-operational cases conducted by the Soviet security services against the religious underground in the territory of the Ukrainian SSR in the first post-war years (1945-1946).

Conclusions. The formation of the post-war policy of the Soviet security services regarding the religious underground in Ukraine was not a situational reaction to individual manifestations of disloyalty, but constituted a holistic, pre-designed model of state control over the spiritual sphere. The primary outcome of such a policy was the institutionalization of the notion of the 'religious underground' as a form of anti-Soviet activity. From the standpoint of the Chekists, any religiosity that did not align with the state-sanctioned framework was automatically politicized and criminalized.

Materials from the agent-operational case files on the religious underground demonstrate that repressive practices were combined with an extensive network of agent-based operational activity. The security services sought not only to destroy or isolate the assets of religious groups physically, but also to deeply penetrate their environment, destroy internal solidarity, discredit leaders, and place communities under constant control. The mass recruitment of agents, the starting of centralized operational cases (among which are 'Skit', 'Ostrov', 'Chaldei', 'Zavet'), and the standardization of charges indicate the systemic and long-term nature of that policy.

A special place in the post-war operational plans was allocated to the Protestant underground, which was considered an ideologically hostile, transnational, and structurally autonomous phenomenon. It was those features – horizontal ties, missionary activity, internal discipline – that made Protestant communities the object of long-term and systematic investigation. Consequently, the accumulation of agent-operational materials between 1945 and 1946 became the basis for the large-scale repressive operations of the late 1940s.

In general, the post-war policy of the Soviet security services regarding the religious underground laid the foundation for a long-term model of state control over the spiritual sphere, in which religious autonomy was treated as a threat to security, and believers were regarded as potential carriers of hostile ideology. The outcome was the retreat of a significant part of religious life into the shadows, the radicalization of specific communities, and a profound deformation of the relationship between the state and religious communities, which had determined the nature of the confessional policy of the USSR for the subsequent decades.

Keywords: religious underground, Soviet security services, post-war years, Ukrainian SSR, sectarianism, Protestantism, True Orthodox Church, agent-operational cases

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ПРОТИ РЕЛІГІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945-1946 РР.)

Ірина Міронова¹, Владислав Пархоменко²

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

¹ e-mail: ya.irina761@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

² e-mail: vlad10031974@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

АНОТАЦІЯ

Метою роботи є комплексний аналіз діяльності радянських спецслужб у боротьбі проти релігійного підпілля у 1945-1946 рр., з'ясування форм, методів і масштабів репресивних заходів, а також визначення місця релігійного підпілля у системі повоєнної політики радянської та контролю над суспільством.

Наукова новизна полягає у комплексному висвітленні проведених радянськими спецслужбами агентурно-оперативних справ проти релігійного підпілля на території Української РСР в перші повоєнні роки (1945-1946 рр.).

Висновки. Формування повоєнної політики радянських спецслужб щодо релігійного підпілля в Україні не було ситуативною реакцією на окремі прояви нелояльності, а становило цілісну, заздалегідь спроектовану модель державного контролю над духовною сферою. Ключовим результатом цієї політики стало інституційне закріплення уявлення про «релігійне підпілля» як форму антирадянської діяльності. У чекістській оптиці релігійність, що не вписувалася у дозволені державою рамки, автоматично політизувалася та криміналізувалася.

Матеріали агентурних справ проти релігійного підпілля демонструють, що репресивна практика поєднувалася з розгалуженою агентурно-оперативною роботою. Спецслужби прагнули не лише фізично знищити або ізолювати актив релігійних груп, а й глибоко проникнути в їхнє середовище, зруйнувати внутрішню солідарність, дискредитувати лідерів і поставити громади під постійний контроль. Масове вербування агентури, створення централізованих оперативних справ («Скит», «Острів», «Халдеї», «Завет» та ін.) і стандартизація звинувачень свідчать про системний, довготривалий характер цієї політики.

Особливе місце у післявоєнних оперативних планах посідало протестантське підпілля, яке розглядалося як ідеологічно чужорідне, транснаціональне та структурно автономне явище. Саме ці риси – горизонтальні зв'язки, місіонерська активність, внутрішня дисципліна – робили протестантські громади об'єктом довготривалої і системної розробки. У підсумку накопичення агентурних матеріалів у 1945-1946 рр. стало підґрунтям для масштабних репресивних операцій кінця 1940-х років.

Загалом, повоєнна політика радянських спецслужб щодо релігійного підпілля заклала основу для тривалої моделі державного контролю над духовною сферою, в якій релігійна автономія трактувалася як загроза безпеці, а віруючі – як потенційні носії ворожої ідеології. Наслідком стало витіснення значної частини релігійного життя у нелегальну площину, радикалізація окремих громад і глибока деформація взаємин між державою та релігійними спільнотами, що визначало характер конфесійної політики СРСР упродовж наступних десятиліть.

Ключові слова: релігійне підпілля, радянські спецслужби, післявоєнні роки, УРСР, сектантство, протестантизм, істинно-православна церква, агентурні справи

Вступ

Перші повоєнні роки (1945-1946 рр.) стали для радянської держави періодом не лише відбудови зруйнованої війною економіки, а й активного відновлення та посилення контролю над суспільством. Перемога у Другій світовій війні не призвела до лібералізації внутрішньої політики СРСР. Навпаки, сталінський режим, використовуючи авторитет «держави-переможця», прагнув остаточно нейтралізувати будь-які альтернативні центри впливу, що могли становити загрозу монополії партійно-державної влади. Одним із таких центрів залишалося релігійне середовище, значна частина якого діяла поза межами офіційно дозволених структур.

Релігійне підпілля у післявоєнний період було складним і багатовимірним явищем. Воно включало нелегальні громади, духовенство, що відмовлялося від співпраці з владою чи уникало офіційної реєстрації, а також віруючих, які намагалися зберегти традиційні форми релігійного життя в умовах державного атеїзму й виконували релігійну обрядовість у таємний спосіб, практично перебуваючи у катакомбах. Особливої гостроти проблема набула на теренах Західної України та в інших регіонах, де релігія була тісно пов'язана з національною ідентичністю та суспільною самоорганізацією.

Боротьба радянських спецслужб проти релігійного підпілля у 1945-1946 рр. здійснювалася комплексно та системно. Органи НКДБ-МДБ застосовували широкий арсенал засобів – агентурно-оперативну роботу, арешти, депортації, шантаж, компрометацію духовенства, а також адміністративний і психологічний тиск на віруючих. Формально декларуючи «свободу совісті», радянська влада на практиці розглядала незалежну релігійну діяльність як прояв «антирадянської діяльності» та потенційної політичної нелояльності.

Метою роботи є комплексний аналіз діяльності радянських спецслужб у боротьбі проти релігійного підпілля у 1945-1946 рр., з'ясування форм, методів і масштабів репресивних заходів, а також визначення місця релігійного підпілля у системі повоєнної політики радянзації та контролю над суспільством.

Дослідження цієї проблематики є важливим для розуміння механізмів функціонування репресивного апарату СРСР у перші повоєнні роки, а також ролі релігійного чинника в опорі тоталітарній системі. Головна авторська увага звернена на т.зв. спеціальні агентурні розробки проти нелегальних релігійних організацій, що були заведені у перші повоєнні роки проти «православних» течій – Істинно-православна церква, іоаннітський рух, нелегальні псевдоправославні громади сектантського характеру; протестантські громади, що уникали офіційної реєстрації (т.зв. протестантське підпілля) баптистів, єговістів, євангелістів тощо.

Огляд літератури

Формування історіографії досліджуваної теми почалося лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років із крахом радянської системи та відкриттям архівів спецслужб. Саме тоді з'явилися перші дослідження, що розглядали релігійне підпілля як форму соціального та духовного спротиву тоталітарному режиму. Українські та зарубіжні історики зосередили увагу на репресіях проти Української греко-католицької церкви, підпільних православних і протестантських громад, а також на ролі спецслужб у ліквідації незалежних церковних структур. Натомість інформація перших праць у досліджуваному контексті була фрагментарною,

черпалася переважно з кримінальних справ репресованих чи звітів уповноважений у справах РПЦ чи відділів у справах релігійних культур.

Дійсно глибоке опрацювання тематики відбулося після повного відкриття архівів колишнього КДБ в Україні (2015-2016 рр.), що забезпечило прорив у вивченні як загалом питання ролі спецслужб¹, так і вказаної проблеми зокрема. Позитивним було й те, що матеріали одного з ключових фондів Галузевого держархіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) – № 16 «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР», де зберігаються звітні документи пізньосталінської доби, були повністю оцифровані й надавалися для часткового копіювання усім дослідникам. Саме матеріали цього комплексу лягли в основу даного дослідження.

Документи ГДА СБУ почали активно залучатися до наукового обігу істориками, що спеціалізуються на вивченні релігійного життя українських теренів пізньосталінської доби, насамперед Д. Веденєвим² і М. Шкаровським³ (роль спецслужб у релігійній сфері), О. Коротаєвим⁴ (протестантські громади), О. Тригубом⁵ (агентурна робота у релігійній сфері та громади різних конфесій),

¹ Як приклад новітньої праці на основі розсекречених документів ГДА СБУ, див.: *Ilytskyi V., Haliv M. Structure and activities of romanian intelligence and counterintelligence bodies in Transnistria (1941-1944) (based on SSA SSU). Analele Universității din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History)*. 2020. № 1 (37). P. 107-124.

² *Веденев Д. Атеисты в мундирах: советские спецслужбы и религиозная сфера Украины*. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 2016. URL: http://loveread.me/read_book.php?id=70793; *Веденев Д. «Православный андеграунд». Движение «катакомбной церкви» в Украине. 1920-1980-е годы*. Ч. 1-3. *Православная жизнь*. 2016, 28 декабря; 2017. 10 января, 13 января. URL: <https://pravlife.org>; *Веденев Д. Православные неконформисты: из истории «катакомбного» движения в Советской Украине*. Ч. 1-4. *Православная жизнь*. 2023. 13, 19, 21 января, 2 февраля. URL: <https://pravlife.org>; *Веденев Д., Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943-1945 рр.)*. *Український історичний журнал*. 2012. Вип. 4. С. 104-126.

³ *Веденев Д.В., Шкаровский М.В. Репрессивные акции органов государственной безопасности против общин «Истинно-Православной Церкви» в Украинской ССР (1944-1953 гг.)*. *Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви*. 2016. Вып. 2 (69). С. 49-65; *Веденев Д.В., Шкаровский М.В. Репрессивные акции органов государственной безопасности против общин «Истинно-Православной Церкви» в Украинской ССР (1944-1953 гг.)*. (Окончание). *Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви*. 2016. Вып. 3 (70). С. 77-92; *Шкаровский М.В., Веденев Д.В. Оперативная разработка и репрессии советских органов государственной безопасности против религиозного течения «подгорновцев» («стефановцев») в 1930-50-е гг.* *Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви*. 2017. Вып. 75. С. 94-119.

⁴ *Коротаев О. Всесоюзная спллка евангельских христиан-баптистов (ВСЕХБ), как об'єкт оперативной разработки радянських спецслужб 1942-1948 рр.* *Przegląd Środkowo-Wschodni*. 2020. № 5. С. 285-318. DOI: <https://doi.org/10.32612/uw.2543618X.2020.pp.285-318>; *Коротаев О. П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944-1953)*. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2020. Вип. 33. С. 55-65. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-55-65>; *Korotaiev O. Fooling the West: Top-secret Work of the KGB Manipulating Protestants of the USSR Regarding Religions Outside the USSR, 1954-1957*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 43, Iss. 10, Article 2. P. 1-27. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2484>; *Korotaiev O. Operation 'Prophets' or Integration of Pentecostals into the Structures of the AUCECB by the NKGB-KGB*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2025. Vol. 45, Iss. 4, Article 3. P. 27-46. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2624>

⁵ *Trygub O. Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945-1953)*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41, Iss. 4, Article 7. P. 38-58. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7>; *Trygub O., Bazhan O. Development of True Orthodox Church in Kyiv Region (1927-1931)*. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2026. Vol. 46, Iss. 1; *Тригуб О. Свідки Єгови під контролем радянських спецслужб (1945-1951 рр.)*. *Консенсус*. 2023. № 2. С. 86-96. DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-02/086-096>

М. Федоренком і С. Макарчуком⁶ (протестантські громади), Л. Бабенко⁷ (протестантські громади), Р. Скакуном⁸ (агентура у релігійному середовищі), Т. Ваграменко⁹ (роль спецслужб у релігійному житті) й ін. Натомість упровадження величезного комплексу розсекречених документів знаходиться лише на початковому етапі й потребує подальшої емпіричної роботи по виявленню необхідної інформації, її упорядкуванню, аналізу та систематизації, що й актуалізує заявлену тему.

У сучасній історіографії тема аналізується у міждисциплінарному контексті – на перетині історії спецслужб, церковної історії та досліджень тоталітаризму. Значну увагу приділено агентурно-оперативним методам НКДБ-МДБ, механізмам фабрикації справ, використанню компрометації та примусу до «лояльності». Водночас залишається актуальною проблема регіональних особливостей і повсякденного виміру існування релігійного підпілля, що потребує подальших досліджень і введення до наукового обігу нових архівних матеріалів.

ФОРМУВАННЯ ПОВОЄННОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ ПРОТИ РЕЛІГІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ФІНАЛЬНОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Формування повоєнної політики радянських спецслужб щодо релігійного підпілля на фінальному етапі німецько-радянської війни (1944-1945 рр.) мало кілька взаємопов'язаних вимірів: переходу від воєнних умов до мирної адміністрації нових територій, відновлення повоєнної системи контролю над суспільними інститутами та переформатування ролі релігійних інституцій у житті держави. Цей процес визначався тим, що радянські органи державної безпеки (НКДБ/МДБ) мали не лише знищувати прояви антирадянської діяльності, а й забезпечити політичну та ідеологічну монополію влади на захоплених територіях.

На «визволених» від німецької окупації територіях Української РСР радянські спецслужби з початку 1944-1945 рр. визначили релігійні організації не стільки як соціально-культурні спільноти, а як потенційні осередки антирадянського або

---

⁶ Fedorenko M., Makarchuk S. Protestant Pentecostals in the Post-War Repression in Southern Ukraine 1945-1953. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41, Iss. 4, Article 8. P. 59-80. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/8>

⁷ Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2018. Вип. 28. Частина I. С. 348-366; Бабенко Л. Спецоперації радянських органів держбезпеки по ліквідації церковно-релігійного підпілля у 1930-х – на початку 1950-х років. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. 2012. Вип. 23. С. 85-97.

⁸ Скакун Р., Мороз В. Николай Мурани – «Березовский» – «Сова»: судьба агента и судьба церкви. Coranič J. Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí VI b. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, 2022. С. 71-140; Скакун Р., Мороз В. «Кашкетники», «простаки», «темні»: генеза й особливості світогляду та побуту ізольованого п'ятдесятницького угруповання. *Релігієзнавчі нариси. Секулярність як контекст*. 2018. № 8. С. 54-101.

⁹ Ваграменко Т.А. Секретные операции советских спецслужб против свидетелей Иеговы в Украине (1949-1955 гг.). *История: электронный журнал*. 2021. Вып. 8 (106). DOI: <https://doi.org/10.18254/S207987840016688-5>; Ваграменко Т.А. Операція «Легендоване крайове бюро»: діяльність радянських спецслужб щодо Свідків Єгови в Україні після Другої світової війни. *Ukrainian Religious Studies*. 2024. № 96. С. 45-57; Vagramenko T. Visualizing Invisible Dissent: Red Dragonists, Conspiracy and the Soviet Secret Police. Kapaló J., Povedák K. (Ed.). *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-communist Eastern Europe*. London: Routledge, 2021. P. 60-82.

«контрреволюційного» спротиву. Український дослідник Д. Веденєєв зазначав, що «основна увага НКДБ УРСР була звернута на ліквідацію антирадянських формувань серед церковників і сектантів». За неповними даними, до 1 травня 1945 р. 2-і (контррозвідувальні) підрозділи органів держбезпеки в УРСР ліквідували 87 релігійних організацій і груп (переважно – розкольницького, автокефального та протестантського спрямування) і при цьому арештували 875 громадян. Значну частину арештів провели за матеріалами оперативних джерел, які працювали на окупованій території. Так, у грудні 1943 р. у Києві за повідомленнями агента «Панкова» органи НКДБ ліквідували «церковно-монархічну організацію» архимандрита Михайла (Костюка, який іменував себе «Патріархом Всея Русі» та «самодержцем Всеросійським»), арештувавши понад 20 її учасників¹⁰.

Оперативні заходи спецслужб мали на меті «розшук організованого антирадянського підпілля» у цих середовищах і встановлення контактів колишніх священників з німецькими спецслужбами, а також «придбання оперативних джерел» серед церковних і сектантських активістів для попередження нелояльної діяльності в майбутньому. О. Тригуб наводить повністю циркулярну директиву, яка була розіслана 6 листопада 1943 р. головою НКДБ УРСР С. Савченком усім обласним управлінням. Документ визначав сутність латентної релігійної політики, яка повинна була реалізовуватися спецслужбами на деокупованих територіях. У ньому, зокрема, зазначалося:

«1. Переглянути штати 4 відділень 2 відділів та укомплектувати ці відділення кваліфікованими оперативними працівниками, які можуть забезпечити розробку та розтин антирадянського підпілля та ворожої агентури, серед церковників і сектантів.

2. Максимально активізувати агентурно-оперативну роботу з церковно-сектантських кадрів, спрямовуючи її по лінії:

а) розробки та розкладення контрреволюційного церковно-сектантського підпілля, що веде активну антирадянську роботу та викриття агентури німецьких розвідорганів;

б) ведення через агентуру розкладу серед сектантства, з метою повної ліквідації сектантських груп і громад адвентистів, п'ятидесятників, єговістів та інших, які ведуть активну антирадянську й антивоєнну роботу. Громади баптистів та євангелістів підпорядкувати Московській всесоюзній раді, що веде патріотичну роботу...

5. Повсякденно вести висвітлення та розробку всієї агентури з церковників і сектантів, що залишалася на окупованій території, вивчаючи лінію її поведінки та практичну діяльність у період окупації.

6. Приступити до вербування нової кваліфікованої рейдової агентури, здатної розкрити антирадянське церковно-сектантське підпілля та викрити ворожу агентуру серед церковних і сектантських формувань.

Вербування агентури з духовенства та керівних сектантських кадрів проводити лише на підставі компрометуючих матеріалів.

---

¹⁰ *Веденєєв Д.* Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2010. № 4. С. 388-389.

7. Одночасно розпочати вербування масової інформаційної мережі серед церковників і рядового сектантського складу.

8. Розставити агентурно-інформаційну мережу так, щоб у кожному церковному приході та сектантській групі чи громаді мали одного або двох агентів.

Це дасть змогу контролювати діяльність групи, розробляти її учасників і проводити наші заходи серед її членів»¹¹.

За визначенням Д. Веденєєва, вістря оперативно-розшукових і репресивних заходів НКДБ УРСР спрямовувалося проти таких релігійних організацій:

– т.зв. «церковно-монархічне підпілля», представлене, зокрема, сектантською «Істино-православною церквою» (ІПЦ), для якої була властива крайня опозиційність як до радянської влади, так і до канонічної РПЦ, а також конспіративні методи роботи. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 осередків ІПЦ (арештовано 178 їх учасників) у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР;

– нелегальна церковна організація «іоанніти»;

– «церковно-монархічне підпілля» т.зв. «стефанівців» (або ж «підгорнівців», «суздальців»), яке діяло у ряді областей Сходу України і активно підтримувало окупаційну владу;

– різноманітні містичні секти псевдоправославного характер;

– протестантські конфесії: баптисти, харизматичні течії на кшталт «трясунів-п'ятидесятників» та інші¹².

Увесь інструментарій роботи з «релігійним підпіллям» було зосереджено у відновленому Народному комісаріаті державної безпеки (НКДБ), яке знову постало 14 квітня 1943 р. Релігійною сферою мало займатися 2-ге (контррозвідувальне) управління НКДБ СРСР та його підрозділи у наркоматах союзних республік. Відповідно до вказівки 2-го управління НКДБ СРСР наркомам держбезпеки республік від 27 травня 1943 р. запроваджувалася організаційно-функціональна структура двох підрозділів наркомату держбезпеки. На четверті відділення (начальники яких безпосередньо підпорядковувалися начальникові відповідного 2-го відділу) покладалася «боротьба з антирадянським елементом» у релігійному середовищі. До основних об'єктів агентурно-оперативної роботи цих підрозділів контррозвідки належали: 1. православне духовництво (куди включалися тихоновсько-сергіївська, обновленська й автокефальна, грузинська та українська церкви), а також вірмено-григоріанська, католицька і лютеранська церкви; 2. мусульманські, буддистські, юдейські служителі культу та язичники; 3. «сектанти» (євангелісти, баптисти, адвентисти, старообрядці, хлисти, молокани, толстовці, іоанніти, п'ятидесятники, істинно-православні християни, странники тощо); 4. містичні течії (теософи, антропософи, масони, спирити)¹³.

¹¹ Тригуб О. Перші кроки релігійної політики СРСР на звільнених територіях УРСР (1943). *Ольвійський форум – 2021: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: XV міжнародна науково-практична конференція 10-13 червня 2021 р., м. Миколаїв: тези доповідей: Політична наука в Україні та зарубіжжі. Актуальні проблеми міжнародних відносин: глобальний та регіональний аспекти. Соціологічна теорія на тлі суспільних трансформацій / Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2021. С. 15-16.*

¹² Веденєєв Д. Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни... С. 389-391.

¹³ Веденєєв Д., Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб... С. 121.

На думку багатьох дослідників, у повоєнний період радянська влада свідомо поєднувала репресивні заходи з інституційними маніпуляціями. Це наочно проявилось у плановій репресивній операції щодо Української греко-католицької церкви: спеціально сформовані органами НКДБ ініціативні групи, що склалися частково зі священників, під тиском влади мали легалізувати «возз'єднання» з Руською православною церквою (РПЦ). На так званому Львівському «псевдособорі» 1946 р., організованому під контролем спецслужб, було ліквідовано УГКЦ як окрему інституцію на користь контрольованої Москвою РПЦ, що згодом послужило легітимізаційним приводом для ще ширших репресій проти УГКЦ, оскільки незгодні із рішенням Собору громади перейшли на нелегальне становище. Як зазначено у звіті НКДБ УРСР за грудень 1945 р.: «агентурно-оперативна робота по лінії духовенства, церковників і сектантів проводилася у напрямку розробки та виявлення нових нелегальних церковно-монархічних і сектантських формувань підпільних церков і молитовних будинків»¹⁴.

Загалом, головними механізмами ліквідації релігійного підпілля стали не лише переслідування окремих груп чи персоналій, але й повна трансформація структури релігійного життя на захоплених територіях – від контролю над канонічними церквами до вилучення автономії у всіх релігійних організацій, що не бажали підкорятися радянському режиму. У підсумку політика спецслужб 1944-1946 рр. заклала основу для формування довготривалої повоєнної моделі державного контролю над релігійними спільнотами, в якій релігійне підпілля розглядалося як загроза державній безпеці та нелегітимна форма суспільної активності, що підлягала системному придушенню.

БОРТЬБА З ПРАВОСЛАВНИМ І ПСЕВДОПРАВОСЛАВНИМ ПІДПІЛЛЯМ (ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНІ, ІОАННІТИ, СТЕФАНІВЦІ-ПІДГОРНОВЦІ, МИХАЙЛІВЦІ, СТАРООБРЯДЦІ)

Питання боротьби радянської влади з православним і псевдоправославним підпіллям посідає особливе місце в історії повоєнної репресивної політики, оскільки йдеться не про «чужі» конфесії, а про течії, що формально належали до православної традиції, але відмовлялися визнавати контроль держави над церковним життям, чи відсторонювалися від офіційного православ'я через протиріччя з тих чи інших богословсько-канонічних питань.

Після 1943 р., коли радянська влада легалізувала Московський патріархат і використала його у власних політичних цілях, усі православні групи, які не прийняли «сергіанську» модель лояльності, автоматично опинилися в категорії ворожих. Чи не найбільшої уваги чекісти приділяли підпільній Істинно-православній церкві (ІПЦ), яка стала головним об'єктом переслідувань: її прихильники відкидали легітимність патріархії, не визнавали радянську владу, уникали реєстрації громад, богослужіння проводили таємно тощо. Саме тому спецслужби кваліфікували ІПЦ не як релігійний рух, а як антирадянське підпілля, пов'язуючи його з «монархічними настроями», «контрреволюцією» та навіть шпигунством.

Фахівець з історії радянських спецслужб Д. Веденєєв стверджує, що переслідування таємних священнослужителів ІПЦ посилювалося з осені 1943 р. Громади ІПЦ потрапили у розробку НКДБ УРСР відразу ж по мірі звільнення

¹⁴ Галузевий держархів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 64.

України, про що свідчить положення директиви № 1328/с від 22 липня 1944 р. голови відомства С. Савченка: «За наявними в НКДБ УРСР відомостями, на території областей України існують “дикі” парафії, нелегальні монастирі та скити Православної Церкви, які не підпорядковані Московській Патріархії і вважають себе «Істинно-Православною Церквою» на тій підставі, що керівники Патріархії “продалися” радянській владі». На українських «істинно-православних» було заведено централізовану оперативно-слідчу розробку «Скит»¹⁵ (не пізніше лютого 1945 р.), яка велася одночасно і в обласних управліннях (справа «Скит» залишалася стрижнем оперативних заходів НКДБ-МДБ УРСР по лінії ІПЦ принаймні до 1953 р.)¹⁶.

Протягом 1945 – лютого 1946 рр. київські чекісти продовжували реалізовувати агентурну справу «Охвостье», що була направлена на ліквідацію т.зв. Київського ставропігійного монастиря. Даний монастир мав нелегальний характер й очолювався Михаїлом Костюком, який «проводив серед населення антирадянську агітацію, поширював чутки про неминучість реставрації монархічного ладу у Росії на чолі з царем Миколаєм»¹⁷. Як зазначає Д. Веденев, «група Костюка» мала «філії» у Сталінській (Донецькій) і Ворошиловградській областях. Себе о. Михаїл назвав «самодержцем Всеросійським» і «патріархом Всієї Русі», яке помічниця схіігуменя Міхаїла – «великою княгинею Єлизаветою». Згідно з оперативно-слідчими матеріалами НКВС-НКДБ, згадана монахиня Міхаїла створила «церковно-монархічну» нелегальну групу у Києві ще в 1924 р. Маючи у своєму розпорядженні значні кошти, схіігуменя купляла на підставних осіб будинки на околицях Києва, куди заселялися її однодумці, укладалися фіктивні шлюби та працевлаштування. Згодом утворена у такий спосіб громада стала основою самочинного «ставропігійного монастиря».

Після смерті черниці Міхаїли у 1939 р. Костюк очолив «нелегальний ставропігійний монастир» у Києві. У 1943-1944 рр. завдяки матеріалам агента «Попова» було заарештовано 28 осіб з оточення Костюка (переважно черниць), із схованок монастиря було вилучено 26 печаток і штампів, зроблених художниками громади, які використовувалися при виготовленні документів. В обвинувальному висновку значилося, що Костюк «організував антирадянську монархічну групу»; «проводив антирадянську поразницьку агітацію, «передбачаючи загибель радянської влади та встановлення на території СРСР царської монархії». Йому ж інкримінувався «тісний зв'язок із представниками каральних органів німецької влади, від яких він отримував завдання виявляти радянських партизанів», ці свідчення дав уже засуджений перекладач у гестапо, привезений із табору на очну ставку з обвинуваченим. Архімандрит Михаїл винним визнав себе лише в тому, що «як керівник таємного Київського ставропігійного монастиря протягом багатьох років особисто проводив активну монархічну роботу проти радянської влади». 21 грудня 1944 р. його розстріляли¹⁸. Не дивлячись на ліквідацію монастирського

---

¹⁵ Тут і далі назви агентурних та агентурно-оперативних справ подаються мовою оригіналу, як вони зазначені у документах.

¹⁶ Веденев Дм. «Красночернодраконовшина», или исторические уроки катакомб. Ч. 1. *Православная жизнь*. 2018. 28 ноября. URL: <https://bit.ly/3L7ZWyY>

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 2-3.

¹⁸ Веденев Дм. Православные неконформисты... Ч. 2. *Православная жизнь*. 2023. 19 января. URL: <https://bit.ly/3L80h4I>

центру, виявлення й арешт насельників і насельниць обителі продовжувалося і надалі.

За даними Д. Веденеєва, протягом 1944-1945 рр. було «оперативно ліквідовано» 13 груп ІПЦ у Київській, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій областях із 178 учасниками. Серед розгромлених великих громад ІПЦ можна назвати групу мешканців «нелегального монастиря» у с.Зайцеве Горлівського району Сталінської області (24 учасники, заарештовані за розробкою «Святоши»¹⁹). Загальна чисельність представників ІПЦ в УРСР оцінювалася НКДБ приблизно в 500 осіб²⁰.

Протягом 1946 р. арешти прихильників ІПЦ продовжувалися по всій країні. Арештовуючи одних вірян, оперативники виявляли їхні зв'язки та знайомства, що приводило до викриття інших груп. Яскравим прикладом тут є робота Ворошиловградського УМДБ за березень-травень 1946 р. (агентурна справа «Закат»), які, звітуючи по роботі у межах централізованої агентурної справи «Скит», доповідали: «Продовжуючи розробку зв'язків засуджених керівників церковно-монархічного підпілля ІПЦ у Ворошиловградській області – Повежанової Юлії та Кочеткова Івана... були виявлені нові групи ІПЦ у Лисичанському та Кадіївському районах Ворошиловградської області. Проведеною операцією було арештовано 18 осіб із числа керівного складу й активу підпілля ІПЦ, у тому числі Марія Колодєєва, Агрипина Лень, Федір Лопата й інші»²¹. Під впливом агітації істинно-православних селяни припиняли працювати у колгоспах, відмовлялися від отримання радянських документів, схиляли колгоспників саботувати радянські заходи, ухилялися від сплати податків, поширювали серед населення всілякі антирадянські чутки і т.д.

Подібну операцію провели і чекісти Запорізького УМДБ, де на чолі групи ІПЦ стояла черниця Тамара (Февронія Іларіонівна Попова). Адепти регулярно збиралися на нелегальні зібрання для спільної молитви, збирали матеріальну допомогу для арештованих братів і сестер, виступали серед вірян із закликком не відвідувати православну церкву, мотивуючи це тим, що в існуючих церквах священники «продалися антихристу і їх обряди є безблагодатними»²².

Іоанніти (послідовники культу Іоанна Кронштадтського) розглядалися органами МДБ як «сектантська» і «містична» течія з ознаками фанатизму. Особливу підозру викликали їхні есхатологічні очікування, відмова від співпраці з владою, культ мучеництва. Репресії проти іоаннітів поєднували арешти активістів, ліквідацію нелегальних молитовних осередків і психіатричну дискредитацію, що було типовим інструментом радянської антисектантської політики.

Звітуючи про роботу 2-го Управління НКДБ УРСР у січні 1946 р., чекісти зазначали, що на території УРСР проводилася операція по ліквідації «антирадянського церковно-монархічного підпілля іоаннітів» в межах централізованої агентурної справи «Острів» (розробка іоаннітів). У грудні 1945 р. Київським управлінням НКДБ були заарештовані найбільш активні учасники

¹⁹ У статті Шкаровский М.В., Веденева Д.В. Оперативная разработка и репрессии советских органов государственной безопасности против религиозного течения «подгорновцев» («стефановцев»)... С. 105, вказана справа відносить до оперативної розробки підпілля «стоефанівців».

²⁰ Веденева Д.М. «Красночернодраконовшина», или исторические уроки катакомб. Ч. 1...

²¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 124-125.

²² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 126-128.

підпілля Яків Грачов, Савва Сикора та низка інших. Фігуранти справи зберігали книги Іоанна Кронштадтського, проводили антирадянську агітацію, влаштовували нелегальні зібрання вірян, підтримували зв'язок з іншими осередками іоаннітів, зокрема з керівниками Кубанського центру²³.

У липні 1946 р. в межах справи «Острів» дніпропетровські чекісти провели арешти найбільш активних учасників підпілля у кількості 6 осіб, у тому числі Леонтія Лимаренка й Івана Худякова. За агентурними даними група керувалася Л. Лимаренком і систематично на своїх квартирах проводила нелегальні зібрання, де велася пропаганда проти існуючого радянського ладу, передбачалася неминучість його падіння та приходу до влади монархії, зокрема царя Ніколая. Окрім того серед населення іоанніти проводили «антирадянську пропаганду» та поширювали «святі листи» «поразницько-брехливого характеру». Під час арешту членів групи була вилучена релігійна література, щоденник Худякова, та рукописи, у тому числі книга невідомого автора «Початок і кінець нашого земного світу», яка, на думку слідчих, була направлена проти комуністів та євреїв та «Мос життя во Христі» Іоанна Кронштадтського²⁴.

Знашли переслідування й т.зв. «інокентіївці» – послідовники ієромонаха Інокентія Балтського (Іоанна Васильовича Левізора), який на початку 20 ст. створив харизматичну секту у Балтському повіті Подільської губернії (сьогодні Одеська область) фактично у стінах Балтсько-Феодосіївського монастиря. Вчення швидко поширилося на Півдні України, Молдові, східній Румунії, Буковині. В кінці 1945 о. Одеським УНКДБ було заведено агентурну справу «Спутники», де фігурантами стали прихильники Інокентія із с. Греково Долинського району Одеської області (нині Греково-Перше Подільського району) у кількості 4 осіб на чолі із Павлом Цуркалем і Єфремом Кравцем. За агентурними даними «об'єкти розробки у своїх квартирах проводять нелегальні молитовні зібрання, на яких ведуть антирадянську агітацію направлену на підрив колгоспного ладу, брешуть на радянську дійсність..., ведуть серед колгоспників агітацію за вихід із колгоспів, обіцяючи їм допомогу в обробці землі...»²⁵. У подальшому слідчі планували заарештувати й засудити учасників групи.

В Ізмаїльській області проти інокентіївців було заведено агентурну справу «Кроты». У лютому 1946 р. вказана нелегальна група була викрита агентурним шляхом у с. Дмитрівка Ново-Іванівського району Ізмаїльської області. Звинувачення щодо її учасників були стандартні – дискредитація радянської влади та зрив проведення господарських і політичних кампаній²⁶.

У листопаді 1945 р. була виявлена група інокентіївців і у Вінницькій області (агентурна справа «Паломники»). Після арешту групи, інша громада була знайдена у с. Жабокричка Ободовського району²⁷.

Виявлялися агентурно-оперативним шляхом і радикальні, апокаліптичні, псевдоправославні секти «червонодраконовців» (рос. «краснодраконовцы»). Досить яскраве визначення етимології назви цієї секти дала дослідниця І. Романова: «Червоним Драконом вони називали радянську владу, а символ

²³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 64зв.-65.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 577. Арк. 257-258.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 18-19.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 60-62.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 150-151.

більшовиків – п'ятикутну червону зірку – вважали печаткою Червоного Дракона, його тавром» і дуже образно представляли «радянську владу у вигляді Дракона, а краще Дракона, який сам кусає себе за хвіст»²⁸. При цьому прихильники даної течії щодо себе назву «червонодраконівці» не використовували. В літературі одні дослідники розглядають їх як суто сектантський рух, інші – як «позацерковну православну течію», треті – як одну з груп «істинно православних»²⁹.

У лютому 1946 р. УНКДБ Харківської області на основі матеріалів агентурної справи «Противники» арештувало 4 членів секти «червонодраконівців» на чолі з Харитоном Кононенком, який створив нелегальну релігійну групу у с. Безруки Дергачівського району Харківської області. Учасники групи, «розглядаючи радянську владу як «червоного дракона», відмовлялися працювати у колгоспі та всіляко протидіяли проведенню заходів, направлених на покращення життя колгоспників». Під час слідства заарештовані відмовлялися називати свої імена, місця мешкання та народження³⁰.

У той само час харківські оперативники викрили нелегальну псевдоправославну секту «ігнатіївців» (агентурна справа «Келейники»), що шанували свого харизматичного лідера Ігнатія Море, який був репресований і відбував покарання у виправно-трудоному таборі в Архангельській області. У доповіді зазначалося, що «у процесі проведення агентурно-оперативних заходів з викриття нелегальних церковно-сектантських формувань, було виявлено, що у м. Харкові та низці інших пунктів Харківської області існує антирадянське підпілля церковників, учасники якого іменують себе шанувальниками Ігнатія Море і вороже ставляться до заходів радянської влади»³¹. Групу очолював Федір Качур, якому допомагали т.зв. «шляхові сестри» («путевые сестры»), які вже більше 15 років знаходилися на нелегальному становищі. Ф. Качур і його помічниця мали у Харкові більше 10 конспіративних квартир, де відбувалися нелегальні зібрання adeptів з читанням проповідей І. Море, складених у «злобній антирадянській формі». Вірян закликали не отримувати документів, відмовлятися від роботи у колгоспах і радянських установах, не брати участі у виборах депутатів тощо³².

Досить цікавими є матеріали агентурної справи «Фанатики», що реалізовувалася Одеським УМДБ з березня 1946 р. Фігурантами справи були прихильники відомого одеського священника Іони Атаманського, які створили нелегальну секту «іонівців». На початковому етапі по справі проходило 4 особи, у тому числі Ірина Єленева та Анастасія Єльнінова. Учасники громади влаштовували паломництво на могилу о. Іони, проводили серед населення антирадянську агітацію, закликаючи не відвідувати патріаршу церкву, оскільки вона проводила політику антихристів-більшовиків³³.

Масштабною за своїм розмахом була також централізована агентурна справа «Халдеи», що була заведена, за даними Д. Веденеєва, у 1944 р. для розробки

²⁸ Романова И.Н. Клеймение Красного Дракона: 1937-1939 гг. в БССР. Москва: Политическая энциклопедия, 2021. С. 7.

²⁹ Козлов Ф.Н. «Краснодраконовцы»: к вопросу об идентификации религиозного движения. Вестник Чувашского университета. 2025. № 3. С. 42. DOI: <https://doi.org/10.47026/1810-1909-2025-3-37-46>

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 44-45.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 47-48.

³² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 48-49.

³³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 569. Арк. 27-28.

«стефанівців», коли 15 активістів течії були заарештовані³⁴. Як повідомляє вказаний дослідник, розробку УНКДБ по Сталінській області «Скит» «щодо секти підгорнівців-стефанівців» розпочав 12 грудня 1945 р. співробітник 4-го відділення (антирелігійного) 2-го відділу капітан Книш (11 вересня 1945 р. справу перейменували в «Халдеи»³⁵). При цьому офіцер посилався на вказівку НКДБ УРСР № 15/Д від 14 лютого 1945 р., згідно з якою було заведено централізовану справу «Скит» відносно «Істинно-православної церкви». До 17 березня 1946 р. по справі «Скит» («Халдеи») було виявлено 37 стефанівців. 19 фігурантів було засуджено, а інші були звільнені. За даними Д. Веденєєва у вересні 1946 р. справа «Халдеи» була припинена³⁶.

Українська дослідниця Л. Бабенко, після ознайомлення з архівно-слідчими справами повоєнної доби, висловила припущення, що оперативники і слідчі обласних та районних апаратів розглядали масові арешти як засіб остаточної ліквідації православного підпілля. Вважаючи його обезглавленим і малочисельним, чекісти в оперативних і процесуальних документах називають їх сектами. Директивні документи формували концептуальне ставлення до релігійного активу та віруючих як до ворога, суб'єкта ворожої ідеології, джерела потенційної небезпеки для держави та суспільства. Самі ж угруповання все глибше ізолювалися від оточуючої дійсності, не приховуючи антагонізму до влади. Часом він набував крайніх демонстративних форм, незрозумілих для атеїстичного оточення. Громади сільської місцевості майже не поповнювалися новими членами, а нерідко у повоєнні роки складалися тільки з родичів у кількох поколіннях. Зміст антирелігійної риторики на їхню адресу майже не зазнав змін з довоєнних часів. Так, згадані громади слідчі продовжували кваліфікувати як «церковно-монархічні антирадянські організації, які ставили за мету повалення радянської влади»³⁷.

Загалом боротьба з православним підпіллям у повоєнні роки була спрямована не на знищення православ'я як такого, а на ліквідацію будь-яких автономних форм релігійного існування, не підконтрольних державі. Радянська модель передбачала єдину «дозволену» церкву – під повним наглядом спецслужб. Усі альтернативні православні течії трактувалися як політична загроза, що підлягала системному придушенню через агентурне проникнення, криміналізацію, адміністративний тиск і репресії.

ПРОТЕСТАНТСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В ОПЕРАТИВНИХ ПЛАНАХ РАДЯНСЬКИХ ЧЕКІСТІВ

У повоєнні роки протестантські конфесії – насамперед баптисти, євангельські християни, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня, а також Свідки Єгови –

³⁴ Шкаровский М.В., Веденев Д.В. Оперативная разработка и репрессии советских органов государственной безопасности против религиозного течения «подгорновцев» («стефановцев»)... С. 104.

³⁵ У статті вказано 1946 р., але надалі дослідники зазначають, що у вересні 1946 р. справа була припинена. Ймовірніше за все автори мали на увазі 11 вересня 1945 р. У той же час звітна документація за квітень 1946 р. вказує наступне: «За звітний період [квітень 1946 р.] 2 управлінням МДБ УРСР заведено централізовану агентурну справу «Халдеи» на антирадянське церковно-монархічне підпілля «підгорновців», учасники якого іменують себе також «стефанівцями» та «суздальцями»». – ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 138. Таким чином, точний час заведення справи «Халдеи», як і її завершення, ще потребує свого уточнення.

³⁶ Ibid. С. 108, 110.

³⁷ Бабенко Л. Спецоперації радянських органів держбезпеки по ліквідації церковно-релігійного підпілля... С. 90-91.

посідали особливе місце в оперативних розробках НКДБ-МДБ. На відміну від православ'я, яке радянська держава намагалася інституціонально контролювати через Московський патріархат, протестантство сприймалося як ідеологічно чужорідне, транснаціональне й організаційно автономне явище, що не піддавалося повному адміністративному регулюванню.

У чекістській аналітиці протестантські громади фігурували як «сектантські», «антирадянські» або «шпигунсько-диверсійні осередки», що нібито перебували під впливом іноземних центрів. Особливу підозру викликали конфесії з розвиненими міжрегіональними та міжнародними контактами, активною місіонерською діяльністю і високим рівнем внутрішньої дисципліни. Саме ці риси – мобільність, горизонтальні зв'язки, автономність від державних структур – визначали включення протестантського підпілля до довгострокових оперативних планів органів держбезпеки.

Оперативна робота щодо протестантів мала комплексний характер. По-перше, здійснювалося агентурне проникнення в громади з метою фіксації складу, лідерів, каналів зв'язку та ідеологічних установок. По-друге, спецслужби прагнули інституційно розколоти протестантське середовище, підтримуючи «лояльні» або зареєстровані громади й водночас маргіналізуючи та криміналізуючи нелегальні або опозиційні групи. По-третє, активно застосовувалися оперативно-профілактичні заходи: виклики на «бесіди», адміністративні покарання, тиск через місце роботи, армію або навчальні заклади.

Особливе місце в оперативних планах посідали ті протестантські течії, які принципово відмовлялися від будь-якої співпраці з радянською владою. Наприклад, п'ятидесятники та Свідки Єгови розцінювалися не лише як релігійні дисиденти, а й як носії «антидержавної ідеології», оскільки відмовлялися від військової служби, участі у виборах, державних святах і присягах. У чекістських документах така позиція тлумачилася як форма прихованого політичного протесту, що загрожувала мобілізаційному потенціалу держави.

Для надання системності роботі радянських спецслужб у «боротьбі із сектантським підпіллям» у другій половині 1945 р. органами держбезпеки УРСР почалася реалізація по відношенню до ключових протестантських течій централізованих агентурно-оперативних справ: «Завет» (Свідки Єгови), «Пророки» (християни євангельської віри – п'ятидесятники) й «Оракул» (Адвентисти Сьомого дня). Оскільки дані оперативні розробки вже розглянуті як в широкому розрізі, так і подекуди досить детально, то дамо їм лише загальну характеристику.

У вересні 1945 р. оперативниками Народного комісаріату державної безпеки УРСР (НКДБ УРСР) «на активних учасників антирадянського підпілля сектантів «єговістів»» було заведено агентурно-оперативну справу «Завет». Поштовхом до цього послужило орієнтування НКДБ УРСР від 31 серпня 1945 р. № 109/д, де визнавалася «значна активізація ворожої діяльності» «Свідків Єгови» (єговістів). Фактичною підставою для «заведення» централізованої справи послужили наявні у розпорядженні НКДБ агентурно-слідчі матеріали, які, на думку чекістів, «свідчили» про те, що на території Київської, Ворошиловградської, Сталінської, Вінницької, Львівської, Волинської, Дрогобицької й інших областей УРСР «існували та проводили активну антирадянську діяльність нелегальні формування сектантів-єговістів». Передбачалася і наявність єдиного керівного центру «єговістського підпілля в Україні». Одрразу ж було взято в оперативну

розробку лідерів релігійних груп в Алчевську, Ясинуватій та Авдіївці на Донбасі, Львові, на Київщині та в інших регіонах. При цьому станом на 1 січня 1946 р. на обліку НКДБ УРСР перебувало лише 13 громад з кількістю віруючих 249 осіб³⁸.

Як зазначає у своїй роботі О. Тригуб, за оперативними даними, «єговісти» до радянської влади ставилися вкрай вороже, називали її «сатанинською» й агітували за її невизнання. Багато рядових віруючих офіційно ніде не працювали, з навколишнім населенням спілкувалися мало, не визнавали будь-яких документів, уникали всякого роду реєстрації, не називаючи своїх прізвищ, імен та іншого, виправдовуючи свою поведінку швидкою смертю та настанням страшного суду над невіруючими. Рядових сектантів закликали уникати роботи в колгоспах, у радянських установах і на підприємствах, не визнавати та не виконувати державних зобов'язань, дітям шкільного віку заборонялося вчити радянські вірші, співати радянські пісні тощо³⁹.

Практично кожного місяця протягом 1945-46 рр. обласні управління НКДБ-МДБ звітували до Москви про проведені заходи у рамках розробки «Завет». Так, наприклад, у звіті про агентурно-оперативну роботу МДБ УРСР по церковникам і сектантам за липень 1946 р. наводяться результати оперативної роботи чекістів Дрогобицької області (отримання агентурних даних про єговістське підпілля у м. Борислав), Сталінської області (діяльність одного з керівників єговістів на Донбасі, т.зв. «святохрана» С.Кадигроба), Волинської, Тернопільської та Полтавської областей (агентурна розробка нелегальних груп єговістів) і т.д.⁴⁰ Основна робота велася «у напрямку вивчення їхньої [єговістських груп] практичної антирадянської діяльності та викриття їхніх зв'язків з аналогічними антирадянськими групами єговістів та їхньої керівної верхівки»⁴¹.

При цьому необхідно відзначити, що період 1945-46 рр. був часом накопичення матеріалів на єговістів, тобто чекісти були зосереджені на агентурно-оперативній роботі, а арешти були досить поодинокими. Перші арешти були проведені протягом грудня 1945 – січня 1946 рр., коли було заарештовано 21 адепта по Київській, Львівській і Рівненській областях. Серед заарештованих: Іоанна Зелент (керівниця групи у Рівному), Югіна (Євгенія) Кавун (керівниця групи у Христинівському районі Київської області), а також рядові адепти: Соломія Кавун, Марія Кавун, Єлизавета Лігун, Феодосія Кобець, Павлина Семенюк, Іванка-Янина Голятович, Павло Зятек, Любов Андрейко, Степан Андрейко й інші⁴².

Накопичений оперативний матеріал був реалізований у 1947 р., коли було проведено масові арешти керівників єговістського підпілля та найбільш активних адептів. За даними Д. Веденєєва, вже у 1947 р. за централізованою агентурно-слідчою справою «Завет» було заарештовано 313 учасників двох нелегальних мереж єговістів на Західній Україні (течія «руссельсько-рутефордівського» толку на чолі з Бураком, Токарем, Дичковським) і на Донбасі («ільїнська» течія на чолі із «святохранами» Зеленським, Соболевим і Малихіним), ліквідували підпільну друкарню, вилучили 20 тис. екземплярів літератури. «Оперативний удар» чекістів 1947 р. був справді потужним. Чекісти вважали, що ними «ліквідовано

³⁸ Тригуб О. Свідки Єгови під контролем радянських спецслужб... С. 90.

³⁹ Ibid. С. 91.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 577. Арк. 249зв.-253зв.

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 577. Арк. 251зв.

⁴² Тригуб О. Свідки Єгови під контролем радянських спецслужб... С. 91.

організоване підпілля» єговістів у 13 областях, виявлено три друкарні, дві фотолабораторії, чотири склади літератури, майстерню друкарського шрифту, вилучено підпільну касу. Серед заарештованих, окрім згаданих лідерів, виявилось 8 «слуг (керівників) стреф», 31 «слуга груп», 83 «слуги кілок», 59 «голосників» (проповідників). Троє єговістів було засуджено до вищої міри покарання, до 200 вирушило до ГУЛАГу⁴³. Натомість вказана операція стала лише першою сходинкою радянських спецслужб у боротьбі із Свідками Єгови.

У серпні 1945 р. 2 управлінням НКДБ УРСР на «пресвітерсько-проповідницький актив антирадянського сектантського підпілля п'ятидесятників-трясунів» (християн євангельської віри, ХЄВ) було заведено централізовану агентурну справу «Пророки». Як стверджує український дослідник О. Коротаєв, цю агентурну справу було заведено ще наприкінці 1943 р. УНКДБ Київської області, але у зв'язку з розмахом справи на всеукраїнський рівень, справу було перетворено з регіональної на загальнореспубліканську, тобто централізовану⁴⁴.

Підставою для запровадження агентурно-оперативної справи послужили агентурно-слідчі й офіційні дані, що свідчать про те, що керівний склад п'ятидесятників в Україні організував мережу нелегальних громад і молитовних будинків, які «служать осередком проведення активної антирадянської пропаганди». Релігійна течія охопила Київську, Дніпропетровську, Ворошиловградську, Сталінську, Полтавську та низку інших областей УРСР. Станом на 1 січня 1946 р. на обліку НКДБ УРСР перебувало 560 громад з кількістю віруючих 18 177⁴⁵.

Протягом 1944-45 рр. радянські оперативники провели велику роботу по злиттю євангельських християн-баптистів і християн євангельської віри, що повинно було поставити вказані громади під контроль органів держбезпеки (детальніше див. роботу О. Коротаєва⁴⁶). Разом з тим, не всі п'ятидесятники погодилися на злиття, тому операція «Пророки» продовжувалася і надалі, у зв'язку з необхідністю комплексної боротьби з «незгодними п'ятидесятниками», які перейшли на нелегальне становище.

Протягом 1946 р. основна агентурна робота у справі «Пророки» проводилася у напрямі розколу «антирадянських» нелегальних груп п'ятидесятників і проведення через агентуру розкладання рядових сектантів. У результаті значна частина адептів порвала з п'ятидесятниками й об'єдналася з євангельськими християнами-баптистами. Натомість ключовим напрямком залишалось виявлення нелегального керівного центру всеукраїнського характеру. З цією метою агентурна робота поєднувалася зі слідчими заходами, періодично здійснюючи арешти особливо активних учасників «підпілля» п'ятидесятників⁴⁷.

⁴³ Веденев Д.В. В ожидании Армагеддона: органы госбезопасности и подполье «Свидетелей Иеговы» в Украинской ССР (1940-1960-е гг.). *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2017. № 1 (8). С. 111-121. С. 113. DOI: 10.24411/2409-1413-2017-00017

⁴⁴ Коротаєв О. Всесоюзна спілка євангельських християн-баптистів (ВСЄХБ), як об'єкт оперативної розробки радянських спецслужб 1942-1948 рр. *Przegląd Środkowo-Wschodni*. 2020. № 5. С. 310-311. DOI: <https://doi.org/10.32612/uw.2543618X.2020.pp.285-318>

⁴⁵ Trygub O. Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment... P. 43-44.

⁴⁶ Korotaiev O. Operation 'Prophets' or Integration of Pentecostals into the Structures of the AUCECB by the NKGB-KGB...

⁴⁷ Trygub O. Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment... P. 47.

Як вказує О. Тригуб, після «ліквідації» керівної ланки п'ятидесятників у березні 1948 р., централізовану агентурну справу «Пророки» фактично було закрито, а ініціатива боротьби з підпільним п'ятидесятницьким рухом перейшла до обласних управлінь МДБ УРСР⁴⁸.

Значну увагу органів держбезпеки отримали й прихильники адвентизму, а саме адвентисти Сьомого дня. У вересні 1945 р. 2м управлінням НКДБ УРСР на «пресвітерсько-проповідницький склад та актив антирадянського сектантського підпілля “адвентистів сьомого дня” та “адвентистів-реформістів”» було заведено централізовану агентурну справу «Оракул». Підставою для початку розробки «Оракул» послужили агентурно-слідчі матеріали, що надійшли у розпорядження НКДБ УРСР, про активізацію антирадянської діяльності Адвентистів 7 дня та Адвентистів-реформістів у Київській, Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Запорізькій, Волинській, Львівській та інших областях УРСР. До того ж у червні-липні 1945 р. було здійснено арешти адвентистських груп у Ворошиловградській, Волинській і Запорізькій областях⁴⁹.

Протягом 1945-46 рр. радянські оперативники проводили як агентурну роботу, так й активно здійснювали «вилучення» найбільш активних провідників адвентистського руху. До середини 1949 р. звіти по централізованій агентурно-оперативній справі «Оракул» зі звітної документації зникають і всі справи на адвентистів-реформістів вже розглядаються в окремих агентурних справах на рівні обласних управлінь МДБ УРСР⁵⁰.

Окрім великих централізованих агентурних справ, місцеві управління НКДБ заводили проти протестантських громад і власні невеликі оперативні розробки. Так, на основі агентурної справи «Фанатики» УНКДБ Дрогобицької області заарештувало групу сектантів-баптистів хутора Студенівка Турковського району і 7 осіб на чолі зі Степаном Шубіним і Євою Нечистяк, які «проводити серед населення антирадянську сектантську діяльність,... проводили на нелегальних моліннях антирадянську агітацію, направлену на зрив господарсько-політичних заходів радянської влади», пропагували проти участі у виборів до Верховної Ради УРСР тощо⁵¹.

На початку 1946 р. Одеським УНКДБ було реалізовано агентурну справу «Бурьян», що була заведена «на основі агентурних матеріалів на групу сектантів-євангелістів з числа переселенців-українців, які прибули зі східних районів Польщі». Була заарештована група євангелістів на чолі з Іваном Кочурою та Михайлом Костицьким. За наявними даними, які були отримані від внутрішньої агентури, на хуторі Саренково Березовського району Одеської області існувала сектантська група «істинних християн», учасники якої вели активну антирадянську роботу, направлену на зрив заходів по підготовці виборів до Верховної Ради СРСР, закликали переселенців не вступати до колгоспів і вимагали виїзду на територію Західної України⁵².

Оперативники Вінницького управління НКДБ восени 1945 р. почали розробку агентурної справи «Фараони», де ключовими фігурантами була група пресвітерів

⁴⁸ Ibid. P. 49.

⁴⁹ Ibid. P. 51-52.

⁵⁰ Ibid. P. 55-56.

⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 71зв.-72.

⁵² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 564. Арк. 17-18.

євангельських християн-баптистів. У результаті проведеної роботи було встановлено, що пресвітери «систематично влаштовували нелегальні зборища і серед своїх однодумців проводили антирадянську агітацію, обстрілювали керівників партії та уряду, висловлювали надії на зміну державного ладу в СРСР за допомоги Англії та Америки». Вінницькі пресвітери підтримували зв'язок з житомирськими, бессарабськими та рівненськими євангелістами⁵³.

Загалом, у стратегічному вимірі радянські чекісти розглядали протестантське підпілля не як тимчасове явище, а як довготривалий фактор соціальної нестабільності, що вимагав постійного нагляду. Саме тому оперативні плани щодо протестантів були розраховані на роки й навіть десятиліття, передбачаючи як репресії, так і адаптивні методи контролю. У підсумку протестантське підпілля стало одним із ключових об'єктів радянської політики релігійного контролю, а його існування яскраво демонструє межі ефективності тоталітарної системи у сфері духовного життя.

Висновки

Проаналізований матеріал переконливо засвідчує, що формування повоєнної політики радянських спецслужб щодо релігійного підпілля в Україні не було ситуативною реакцією на окремі прояви нелояльності, а становило цілісну, заздалегідь спроектовану модель державного контролю над духовною сферою. Уже на фінальному етапі німецько-радянської війни (1944-1945 рр.) органи НКДБ-МДБ розглядали релігійні спільноти не як елемент громадянського суспільства, а як потенційно небезпечне середовище, здатне продукувати альтернативну ідеологічну лояльність і неконтрольовані соціальні зв'язки.

Ключовим результатом цієї політики стало інституційне закріплення уявлення про «релігійне підпілля» як форму антирадянської діяльності. У чекістській оптиці релігійність, що не вписувалася у дозволені державою рамки, автоматично політизувалася та криміналізувалася. Це особливо чітко проявилось у трактуванні православних і псевдоправославних течій: істинно-православних, іоаннітів, інокентіївців, стефанівців та інших. Їх не лише позбавляли легального статусу, а й системно ототожнювали з «церковно-монархічним підпіллям», що нібито мало на меті повалення радянської влади. Таким чином, богословські, канонічні чи есхатологічні розбіжності інтерпретувалися виключно у політичних категоріях.

Матеріали агентурних справ проти релігійного підпілля демонструють, що репресивна практика поєднувалася з розгалуженою агентурно-оперативною роботою. Спецслужби прагнули не лише фізично знищити або ізолювати актив релігійних груп, а й глибоко проникнути в їхнє середовище, зруйнувати внутрішню солідарність, дискредитувати лідерів і поставити громади під постійний контроль. Масове вербування агентури, створення централізованих оперативних справ («Скит», «Остров», «Халдеї», «Завет» та ін.) і стандартизація звинувачень свідчать про системний, довготривалий характер цієї політики.

Важливим висновком є й те, що на даному етапі радянська держава відмовилася від мети повної ліквідації релігії як такої. Навпаки, вона прагнула сформувати єдину «дозволену» модель релігійного життя, жорстко підконтрольну владі. Легалізація Московського патріархату та водночас жорстоке переслідування

⁵³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 566. Арк. 62-63.

всіх автономних або нелояльних конфесій і течій засвідчують прагматичний характер радянської релігійної політики. Православ'я використовувалося як інструмент легітимації режиму, тоді як будь-які альтернативні форми церковної організації оголошувалися ворожими.

Особливе місце у післявоєнних оперативних планах посідало протестантське підпілля, яке розглядалося як ідеологічно чужорідне, транснаціональне та структурно автономне явище. Саме ці риси – горизонтальні зв'язки, місіонерська активність, внутрішня дисципліна – робили протестантські громади об'єктом довготривалої і системної розробки. У підсумку накопичення агентурних матеріалів у 1945-1946 рр. стало підґрунтям для масштабних репресивних операцій кінця 1940-х років.

Загалом, повоєнна політика радянських спецслужб щодо релігійного підпілля заклала основу для тривалої моделі державного контролю над духовною сферою, в якій релігійна автономія трактувалася як загроза безпеці, а віруючі – як потенційні носії ворожої ідеології. Наслідком стало витіснення значної частини релігійного життя у нелегальну площину, радикалізація окремих громад і глибока деформація взаємин між державою та релігійними спільнотами, що визначало характер конфесійної політики СРСР упродовж наступних десятиліть.

REFERENCES

- Babenko, L.** (2012). Special Operations of Soviet State Security Bodies to Eliminate Church and Religious Underground Movements in the 1930s and Early 1950s. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii*, 23, 85-97 [in Ukrainian].
- Babenko, L.** (2018). Protestant Denominations in the Operational Surveillance of Soviet State Security Bodies (1940s-1950s). *Istoriia religii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk*, 28 (1), 348-366 [in Ukrainian].
- Fedorenko, M. & Makarchuk, S.** (2021). Protestant Pentecostals in the Post-War Repression in Southern Ukraine 1945-1953. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41 (4), Article 8, 59-80. Retrieved from <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/8> [in English].
- Ilnytskyi, V. Haliv, M.** (2020). Structure and activities of romanian intelligence and counterintelligence bodies in Transnistria (1941-1944) (based on SSA SSU). *Analele Universității din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History)*, 1 (37), 107-124 [in English].
- Korotaiev, O.** (2020). The All-Union Council of Evangelical Christians-Baptists (AUCECB) as an Object of Operational Surveillance by Soviet Special Services, 1942-1948. *Przegląd Środkowo-Wschodni*, 5, 285-318. DOI: <https://doi.org/10.32612/uw.2543618X.2020.pp.285-318> [in Ukrainian].
- Korotaiev, O.** (2021). Fooling the West: Top-secret Work of the KGB Manipulating Protestants of the USSR Regarding Religions Outside the USSR, 1954-1957. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 43 (10), Article 2, 1-27. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2484> [in English].
- Korotaiev, O.** (2025). Operation 'Prophets' or Integration of Pentecostals into the Structures of the AUCECB by the NKGB-KGB. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45 (4), Article 3, 27-46. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2624> [in English].
- Korotaiev, O.** (2020). Pentecostal Religious Unions of Ukraine as an Object of Operational Surveillance by NKGB-MGB Bodies during Late Stalinism (1944-1953). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Series: History*, 33, 55-65. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-55-65> [in Ukrainian].
- Kozlov, F.N.** (2025). 'Krasnodrakonovtsy': On the Issue of Identifying a Religious Movement. *Vestnik Chuvashskogo universiteta*, 3, 37-46. DOI: <https://doi.org/10.47026/1810-1909-2025-3-37-46> [in Russian].
- Romanova, I.N.** (2021). Branding the Red Dragon: 1937-1939 in the Byelorussian SSR. Moskva: Politicheskaiia entsiklopediia [in Russian].
- Shkarovskii, M.V. & Vedeneev, D.V.** (2017). Operational Surveillance and Repressions of Soviet State Security Bodies against the Religious Movement of the 'Podgornovtsy' ('Stefanovtsy') in the 1930s-1950s. *Vestnik PSTGU. Series II: History. History of the Russian Orthodox Church*, 75, 94-119 [in Russian].

- Skakun, R. & Moroz, V.** (2018). 'Kashketnyky', 'prostaky', 'temni': Genesis and Features of the Worldview and Everyday Life of an Isolated Pentecostal Group. *Relihiieznavchi narysy. Sekuliarnist yak kontekst*, 8, 54-101 [in Ukrainian].
- Skakun, R. & Moroz, V.** (2022). Nikolai Murani – 'Berezovskii' – 'Sova': The Fate of an Agent and the Fate of the Church. In **Coranič, J. (Ed.)**, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí VI b.* (pp. 71-140). Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove [in Russian].
- Trygub, O. & Bazhan, O.** (2026). Development of the True Orthodox Church in the Kyiv Region (1927-1931). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 46 (1), Article 1 [in English].
- Trygub, O.** (2021). Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in a Protestant Environment (1945-1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41 (4), Article 7, 38-58. Retrieved from <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7> [in English].
- Trygub, O.** (2021). The First Steps of Soviet Religious Policy in the Liberated Territories of the Ukrainian SSR (1943). In *Olviiskyi Forum – 2021: Strategies of the Black Sea Region Countries in the Geopolitical Space: Conference Abstracts* (pp. 14-16). Mykolaiv: Vydavnytstvo Chornomorskoho natsionalnoho universytetu imeni Petra Mohyly [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2023). Jehovah's Witnesses under the Control of Soviet Special Services (1945-1951). *Konsensus*, 2, 86-96. DOI: <https://doi.org/10.31110/konsensus/2023-02/086-096> [in Ukrainian].
- Vagramenko, T.** (2021). Visualizing Invisible Dissent: Red Dragonists, Conspiracy and the Soviet Secret Police. In **Kapaló, J. & Povedák, K. (Eds.)**, *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-communist Eastern Europe* (pp. 60-82). London: Routledge [in English].
- Vagramenko, T.A.** (2021). Secret Operations of Soviet Special Services against Jehovah's Witnesses in Ukraine (1949-1955). *Istoriia: elektronnyi zhurnal*, 8 (106). DOI: <https://doi.org/10.18254/S207987840016688-5> [in Russian].
- Vagramenko, T.A.** (2024). Operation 'Legendized Regional Bureau': Activities of Soviet Special Services toward Jehovah's Witnesses in Ukraine after World War II. *Ukrainian Religious Studies*, 96, 45-57 [in Ukrainian].
- Vedeneev, D.** (2016). Atheists in Uniform: Soviet Special Services and the Religious Sphere of Ukraine. Moskva: OOO 'TD Algoritm'. Retrieved from http://loveread.me/read_book.php?id=70793 [in Russian].
- Vedeneev, D.** (2016, December 28; 2017, January 10, January 13). 'Orthodox Underground': The Catacomb Church Movement in Ukraine, 1920s – 1980s (Parts 1-3). *Pravoslavnaia zhizn*. Retrieved from <https://pravlife.org> [in Russian].
- Vedeneev, D.V. & Shkarovskii, M.V.** (2016). Repressive Actions of State Security Bodies against Communities of the 'True Orthodox Church' in the Ukrainian SSR (1944-1953). *Vestnik PSTGU. Series II: History. History of the Russian Orthodox Church*, 2 (69), 49-65 [in Russian].
- Vedeneev, D.V. & Shkarovskii, M.V.** (2016). Repressive Actions of State Security Bodies against Communities of the 'True Orthodox Church' in the Ukrainian SSR (1944-1953) (Conclusion). *Vestnik PSTGU. Series II: History. History of the Russian Orthodox Church*, 3 (70), 77-92 [in Russian].
- Vedeneev, D.V.** (2017). Awaiting Armageddon: State Security Bodies and the Underground of Jehovah's Witnesses in the Ukrainian SSR (1940s – 1960s). *Zhurnal rossiiskikh i vostochnoevropeiskikh istoricheskikh issledovanií*, 1 (8), 111-121. DOI: <https://doi.org/10.24411/2409-1413-2017-00017> [in Russian].
- Vedeneev, D.** (2018, November 28). 'Krasnochernodrakonovshchina', or the Historical Lessons of the Catacombs. *Pravoslavnaia zhizn*. Retrieved from <https://bit.ly/3L7ZWYy> [in Russian].
- Vedeneev, D.** (2023, January 13, 19, 21; February 2). Orthodox Nonconformists: From the History of the 'Catacomb' Movement in Soviet Ukraine (Parts 1-4). *Pravoslavnaia zhizn*. Retrieved from <https://pravlife.org> [in Russian].
- Viedienieiev, D.** (2010). State Security Bodies of the USSR and Religious Associations in Ukraine during the Great Patriotic War. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy*, 4, 377-396 [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D. & Lysenko, O.** (2012). Religious Denominations of Ukraine as an Object of Operational Surveillance by German and Soviet Special Services (1943-1945). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 104-126 [in Ukrainian].